

Marie Bjerrum:

Om *fred* – i betydningen ‘helle’.

I min barndoms landsbyskole i Tråsbøl i Felsted sogn i Sønderjylland (i årene 1927-34) var der ingen klokke, som ringede ind til time. Læreren kom ud i døren og råbte *ind*, hvorpå alle børnene råbte *ind* i blandedt kor og styrtede hen imod døren. Hvis vi var i gang med at *lege tik* (det lokale udtryk for at lege tagfat), lød der samtidig fra de deltagende børn et *²fræj*:¹. Dette *²fræj*: betød ‘helle’, dvs. at man nu ønskede at være uden for legen og ikke kunne *tikk*es (berøres med hånden, idet fangeren sagde *tik*), og det samme *²fræj*: brugte man, hvis man for en tid ville være uden for legen, mens den stod på, fx hvis man fik sting i siden af at løbe, tabte en træsko, eller hvad der nu kunne være grunden; der var nogle, der sagde *²fræj*:, hvis de var i knibe og nødig ville *tikk*es og dermed “være den”, men det var ikke rigtig respekteret og kunne fremkalde stærke protester. Der var også visse fangelege, hvor man tegnede en cirkel (eller halvcirkel) i jorden i hver ende af legebanen; inden for disse områder havde man *²fræj*:, dvs. man måtte kun fanges, mens man løb fra det ene område til det andet.

Vores lærer, som var kommet til skolen efter genforeningen i 1920 som afløser for den gamle tyske lærer, var ikke glad for dette *²fræj*::; han sagde, at vi skulle sige *fri*, når vi ville ud af legen. Hans begrundelse var, at *²fræj*: var tysk, og det troede vi jo på i den alder, fordi vi fik at vide, at *fri* på tysk hed *frei*, og vi ville gerne være danske børn, men det var nu lidt sært ikke at måtte råbe vores sædvanlige *²fræj*::.

¹ Det lille 2-tal betyder, at ordet har accent 2, dvs. udtales med en særlig bølgende tone, som begynder højt og slutter ret højt. – Lydgengivelsen har desværre af tryktekniske grunde måttet forgroves meget; fx er “blødt d” skrevet *d* ligesom i dansk rigsmålsortografi, “tryksvagt e” er skrevet *e* og “palataliseret l” er skrevet *lj*; lydlængde er betegnet ved to prikker over hinanden.

Hvad læreren øjensynlig ikke vidste, var, at det tyske *frei* aldrig kan udtales med acc. 2, fordi det er et enstavet ord; vores melodiske ²*fræj*: kunne kun være et tostavet ord. Hvad læreren heller ikke tænkte på, var, at det gode danske ord *fred* udtales *fræj* på vores dialekt, ganske vist med acc. 1, fordi det er et enstavet ord, men det var dog et dansk ord, der med god ret kunne være udgangspunkt: man sagde *fred*, fordi man ønskede at være uden for legen. Vores ²*fræj*: må svare til et tostavet *frede*, men det skal jeg vende tilbage til.

Først lidt om udbredelsen af *fred* (*frede*) som frigørelsesudtryk i fangeleg, og af ord, der betyder det samme, og som er afledt af eller sammensat med *fred*. Materialet er ord i Feilbergs jyske ordbog (under *frifra* og *ptøj*) og i de jyske samlinger i Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning ved Aarhus Universitet, samt ømålssamlingen i Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns Universitet.

Nøjagtig den samme form som fra Felsted sogn er optegnet i Broager sogn, nemlig ²*fræj*:, også i forbindelsen *æ hæ ²fræj*: (jeg har *frede*, dvs. er uden for legen). En form *fræj*, hvor man ikke ud fra optegnelserne kan se, om det er en enstavet eller en tostavet form, kendes fra Mellemslesvig syd for den nuværende dansk-tyske grænse, fra Ribeege- nen og fra Ølgod ved Varde; ordet *fred* er desuden kendt fra Hasseris ved Ålborg (jf. *Danske Studier* (1922) s. 108) og fra Torsted i Thy.

Følgende to citater kan illustrere brugen af *fred* som frigørelsesord i fangeleg. Det første gælder legen *Salt* og er fra Jernved sogn ved Ribe: En anden leg var “o lieg saalt øwwer e buer”. Så stillede skolebordene således sammen, at man kunne springe fra det nederste af drengenes over på det næstnederste af pigernes, hvorved bordene dannede en slags kreds, der sluttedes af lærerens skammel. Herover legedes der nu “Saalt”, idet der var “Frej” på drengenes øverste bord. – Det andet er fra Torsted i Thy og gælder fangelege i almindelighed: Den, der råber *frèd* på grund af et fald eller et andet uheld, må ikke fanges, før han råber *ufrèd*. Det kan vedtages, at reglen ikke gælder for fald, idet nogle falder med vilje. Så har man ikke *falj:frèd* med. Hvis legen afbrydes, råber alle deltagerne *fred* (fx. hvis læreren kalder børnene ind), og må da ikke fanges.

Som det fremgår af det sidste citat, kan man (som modsætning til *fred*) råbe *ufred*, når man vil ind i legen igen. Meddelelsen fra Torsted i

Thy skriver andetsteds: Ved begyndelsen af legen råber deltagerne *ufred*, og må da fanges. Har en deltager under legen råbt *fred*, må han ikke fanges, før han igen har råbt *ufred*. – Tilsvarende har man i Hasseris ved Ålborg sagt *ufred* som modsætning til *fred*, og fra Anst, Harte og Erritsø (ved Kolding) er der oplysninger om, at man sagde *ufræj*, når man ville ind i legen (igen). I Års i Himmerland har man kunnet sige *fræj æ åpgin* (fred er opgivet) i samme betydning som *ufred*. I Hostrup sogn i Sønderjylland synes *fred* og *ufred* at have været brugt om de steder, hvor man henholdsvis *ikke må* og *må* fange hinanden, en betydningsudvikling, som er fuldt forståelig ud fra forbindelser som *vo sga vi ha* ²*fræj*.; ²*dæ: hæ vi* ²*fræj*.; (hvor vi skal have *frede*, dér har vi *frede*, Felsted sogn).

I stedet for *fred* alene har man flere steder sagt *pøjfred* eller *tyfred*, hvor *pøj-* og *ty-* er udtryk for, at man spytter, inden man siger *fred*; *pøjfred* kendes fra Ribe og Ølgod, *tyfred* (også skrevet *tyrfred*) fra Gram-egnen og fra egnen vest og nord for Kolding. H. Ussing skriver i sin erindringsbog *Minder fra Erritsø* (1915-17) s. 199: Naar en et Øjeblik gaar ud af en Leg, der bestaar i at fange el. lign., raaber han: *Tyfræj*; naar han gaar ind i Legen igen, raaber han: *Ufræj*. – Ussing antyder i en parentes, at *tyfræj* måske kunne betyde “Fred til at ty i Skjul”, men det er ikke rigtigt; til gengæld viser hans formodning, at ordet må have haft tryk på førsteledet *ty-*, og det passer godt med, at det er udsagnsordet *tvi*, som er udviklet til *ty*; man har sagt *ty* i stedet for at spytte (eller før eller efter at man spyttede) og derpå *fræj*; under *tvi* i Ordbog over det Danske Sprog står der, at *tvi* er gengivelse af den lyd, der (kan) høres ved spytten.

Fra ømålsområdet er der enkelte eksempler på *fred*, *pøjfred* og *ufred* i legeudtryk i samme betydning som de jyske. I Tømmerup ved Kalundborg har man sagt *fred* eller *fred for mig*, når man meldte sig ud af legen, og i Everdrup i Sydsjælland har man omkring 1900 kunnet sige *fred* i samme betydning (dette enlige eksempel fra Sydsjælland kunne i øvrigt tyde på, at ordet har haft større udbredelse på Sjælland tidligere). I Nordvestsjælland har man også kunnet sige *pøjfred*, ledsaget af spytning (også i former som *pi-*, *pyfred*); det kendes fra Røsnæs og nordpå langs Sejerøbugten, og et par steder i dette område har man kunnet sige *ufred*, når man trådte ind i legen (igen). Ellers har man in-

den for ømålsområdet sagt *fri*, *pøj*, *forlov*, *helle* olgn., ligesom man i jysk har brugt *fri* eller *frifra*, *pøj*, “kongelig” olgn., hvad jeg ikke skal komme ind på her.

I jysk har man (foruden *fred*, *ufred*, *pøjfred*, *tyfred*) andre ord for begrebet ‘helle’, som har noget med *fred* at gøre. I Aabenraa kunne man sige *jeg freder* (*æ fraj:e*) i betydningen ‘sige helle’, på Mors *jeg freder mig* (*a fræjer mæ*), *jeg befriker mig* (*a befræjer mæ*), på Mors og i Vestsalling *pøj fre’ mæ* (pøj, fred mig!), i Lyne i Ringkøbing amt og i Himmerland og Ålborg ligeledes *jeg freder mig*, og på Holmsland og i Sønder Lem sogn *jeg freder mit fald* (jf. *faldefred* fra Torsted i Thy ovfr.).

Nogle steder har man sagt *freder* i stedet for *fred*, sandsynligvis nutidsformen (jeg) *freder* brugt som navneord. I Bov sogn i Sønderjylland sagde man *fræje* i betydningen ‘helle’ i fangeleg; i Hostrup sogn kunne man tilsvarende råbe *fræjer* ‘helle’, og fristedet i legen kunne her hedde *æ fræjer* (at løbe fra *fræjer* til *fræjer*); i Ålborg og Nørre Sundby brugte man (iflg. *Mål & Mæle* 3 (1987) s. 4) udtrykkene *jeg har fræjer* (om tilstanden), *her er fræjer* (om stedet).

Om fristedet har man desuden kunnet sige *fred(e)sted*: i Ålborg *frejstej*, i vestjysk (uden nærmere lokalisering) *frestæj*, i Sommersted sogn i Sønderjylland *fredsted*, i Ølgod og Henne sogne *fre:ste*, i Ål sogn *fre:stæj*. I disse sammensætninger med *-sted* findes øjensynlig dels en enstavet form *fred-* (Ålborg, vestjysk, Sommersted), dels en tostavet form *frede-* (Ølgod, Ål og Henne sogne). Ordet *fredsted* om ‘fristed’ findes for øvrigt i *Videnskabernes Selskabs Ordbog* II (1802) med flg. oplysning: “Saaledes kaldes og af Smaadrenge i Boldspil det Sted, hvor de ere frie for at slaaes med Bolden, men træffes de af Bolden uden for dette Fredsted, saa maa deres Partie være ude”.

Hermed kan vi vende tilbage til *fræj*: fra Felsted og Broager, som må svare til et tostavet ord *frede*. Et tilsvarende tostavet *fre:* er optegnet i Sønder Lem sogn ved Ringkøbing, og en optegnelse fra Grindsted har følgende ordlyd: “Kommer der et eller andet i Vejen for en Delta-ger ham selv uforskyldt maa han raabe: *Fre:*, og det gælder da ikke, at han fanges. Er Fangeren en Sinke til at løbe raaber de andre *Ufre:* for at faa ham til at skynde sig”. *Fre:* og *Ufre:* svarer til *frede* og *ufrede*. Der må altså i vestjysk (Sønder Lem, Grindsted) og på Sundeved i Sønderjylland (Felsted, Broager) have eksisteret et tostavet ord *frede* i

betydningen 'helle' i leg, og tager man sammensætningerne med *-sted* med, udvides området til også at omfatte de sydvestjyske sogne Ølgod, Ål og Henne. Tilfældigvis er der fra Ringkøbing optegnet et ord *frede* (*fre:)* i betydningen 'frihed' (*no har a hat æn gow' fre:* nu har jeg haft en god frede; et tilsvarende eksempel fra Ringkøbing findes i Feilbergs ordbog).

Der eksisterer ikke hverken i ældre eller yngre rigsdansk et ord *frede*, der kan tages som udgangspunkt for det sydvestjyske og sønderjyske *frede* som frigørelsesudtryk i fangeleg, og udbredelsen kunne da også tyde på, at der er tale om et nedertysk låneord (om udbredelsen af (neder)tyske låneord i jysk se *Ord & Sag* 5 s. 6f.). Hvis man antager, at anvendelsen af *frede* som frigørelsesord er sekundær, og at ordet oprindelig har haft betydningen 'fredet sted, sted hvor man er fredet', er der én mulighed for en forklaring. Ordet *frede* er belagt i stednavne fra Als, fx. gårdnavnet *e²fræj:* og navnet *²ankilj²fræj:* eller *e²fræj:* om en del af Arnkil skov. Desuden synes det at indgå i stednavnet *fræj:skåw* (Fredeskov i Hanved sogn) og i navnet *fræj:mark* (Fredemark i Nørre Haksted sogn), begge syd for den nuværende grænse (se *Sydslesvigs Stednavne* IV). Endvidere er der påfaldende mange ældre skriveformer med *frede-* i stednavne som *fredeskov*, *fredemark*, *fredekobbøl* på Als (se *Sønderjyske Stednavne* 5) i sammenligning med hvad der ellers er tilfældet i lignende stednavne; det kan være tilfældigt, men det er fristende at antage, at vi i stednavne har en form *frede-* ved siden af det normale *fred-*, i hvert fald syd for grænsen og på Als. Et sådant ord *frede* i betydningen 'indhegning, noget indhegnet' svarer til nedertysk *Frede* 'indhegning' (også brugt om det, der indhegner, fx. grøft) og til højtysk *Friede*, som dialektalt er brugt om indhegning. Betydningsudviklingen for *frede* (*²fræj:*, *fre:)* som frigørelsesord i fangeleg måtte i så fald være, at ordet fra at betyde 'det fredede sted' er gået over til at udtrykke, at man ønsker at være i en tilstand, som om man var på det fredede sted.

En anden mulighed er, at *frede* (*²fræj:*, *fre:)* er det nedertyske ord for 'fred', nemlig *Frede* (sideform til *Fred*, jf. højtysk *Friede*), og at den overførte betydning er den oprindelige, mens betydningen 'det fredede sted' er sekundær; for denne mulighed taler sammensætningen *fredested* (om stedet) ved siden af *fredsted* (som tydeligvis er sammensat med det abstrakte danske *fred*), samt at nutidsformen (jeg) *freder*

visse steder kan betyde det sted, hvor man er fredet, *fred(e)stedet* (jf. ovfr.). Denne mulighed er nok den sandsynligste. Det forholder sig nemlig sådan, at man i Flensborg og i Angel har kunnet bruge det latinske låneord *pax* 'fred' som frigørelsesord i leg (iflg. Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*), og et nedertysk *Frede*, indlånt i jysk som *frede*, kan måske ligefrem (ligesom dansk *fred* i samme betydning) være en oversættelse af dette *pax*, som for øvrigt også kendes fra svensk i betydningen 'helle' (i et af Strindbergs dramaer nævnes, at drengene spytter og siger *pax*); i svensk, hvor ordet er almindeligt, har man oven i købet dertil dannet udsagnsordet *paxa* 'sige helle'.

Foruden at *fred*, *frede* bruges som frigørelsesord i fangeleg, indgår ordene, i hvert fald i Sønderborg (jf. *Mål & Mæle* 3 (1987) s. 3) og i Felsted, i udtrykket *fred* eller *frede for noget*, dvs. 'helle for noget', fx. en bestemt bold, en bestemt kage olgn. i situationer, hvor man ønsker at sikre sig fortrinsretten til noget. I Felsted kunne man i min barndom fx. sige ²*frøj: for den røde*, hvis man kunne vælge mellem bolde af forskellig farve, eller ²*frøj: for den med flødeskum på*, når det drejede sig om valg af kage. Tilsvarende kan man for øvrigt i svensk sige *pax för* (det og det), eller *jag paxar för* (det og det). – I Farstrup sogn i Himmerland har man kunnet sige *fred* (*frej*) eller *pøj for* (den og den), når man legede skjul.

Det gamle *fred* (eller *frede*) som frigørelsesord i fangeleg er sikkert nu overalt afløst af *fri* eller evt. *helle*, men hvis der blandt Ord & Sags læsere skulle findes nogle, som fra deres barndom husker *fred* (eller *frede*) som udråb i fangeleg, eller som kender udtrykket *fred* (eller *frede*) *for noget*, vil Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning sikkert være meget interesseret i oplysning herom til brug for den jyske ord-bog.



Tegningen er fra *Illustreret Legebog* ved Anna Erslev (1904) s. 10.